

POSZTSZOCIALISTA ÁTALAKULÁS KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPA RURÁLIS TÁRSADALMAIBAN*

1989 után a rurális társadalmak állapota és a mezőgazdasági privatizáció az átalakulást meghatározó társadalmi és politikai kérdéssé vált a posztszocialista országokban. A kilencvenes évek elejére ezek a rurális társadalmak olyan válságba jutottak, amely talán legdrámaibb 20. századi történelmükben. A falvak és más rurális települések válsága egybeesik társadalmi-gazdasági szerkezetük és a tulajdonviszonyok megváltozásával.

Az átalakulást vizsgáló társadalomtudósokat elsősorban az érdekelte, hogyan kell az átalakulásnak végbemennie, azonban a következmények felmérésében kevesebb aktivitást mutattak. Ennek ellenére a posztszocialista országok politikusai elfogadták, hogy a modernizációnak csak egy útja van: a privatizáció és a többpárti parlamenti rendszer. Ahogy azt Swain (1994) megfogalmazta, a „politika legyőzte a szociológiát”, Murell (1993) szerint pedig a társadalmi konstruktivizmus felülkerekedett a szemlélődésen. Néhány évvel a kezdetek után azonban világossá vált, hogy egy sereg nem is sejtett esemény és folyamat ment és megy végbe. Mint ezt Stark megfogalmazta, az „út-függőség” (path-dependence) sokkal erősebb ezekben az országokban, mint azt a kapitalizmus ügyeletes tervezői elképzelték (Stark 1992).

Az átalakulási folyamat egyik legfőbb sajátossága a radikális szakítás a kis lépések korábban alkalmazott politikájával. Griffin és Khan (1994) összehasonlították Közép-Kelet-Európa posztszocialista átalakulását a kínai reformfolyamatokkal és arra a következtetésre jutottak, hogy az utóbbi, mely a Kelet-Európában (elsősorban Magyarországon) alkalmazott fokozatos reformok továbbfejlesztett változata, sikeresebben tudja a rurális gazdaság és társadalom egészét a piactgazdaság irányába elmozdítani, mint a kelet-európai „privatizáció mindenekelőtt” stratégia.

A közép-kelet-európai régióban minden gazdasági ágazatban alapvető intézményi változások történtek, azonban a legkomolyabb átalakuláson épp a mezőgazdaság ment át (Harcsa—Kovách—Szelényi 1994; Kovách 1994; Swain 1994). A szocializmus a nyugati modelltől eltérő szervezeti struktúráat alakított ki a gazdaságban, mely a nagyüzemekre épült. A modernizáció újkori történetéből ismert, hogy amikor a politikai-jogi környezet egy a korábbtól lényegesen különböző struktúráat

* Ez a tanulmány a „Társadalmi rétegződés Kelet-Európában” (Social Stratification in Eastern Europe) és az OTKA T 4712 „Társadalmi elit, középosztályok, polgárosodás” kutatási programok keretében készült. Az 1992–93-as adatfelvétel során az egyes országok teljes népességét reprezentáló mintát kérdeztünk le. Így Oroszországban 5002, Magyarországon 4977, Lengyelországban 3520, Csehországban 5621, Szlovákiában 4920 és Bulgáriában 4919 kérdőív került lekérdezésre. Az adatok feldolgozását az SPSS/PC+ programcsomag segítségével végeztük.

preferál, akkor egy sereg korábbi beruházás válik feleslegessé. Ez különösen igaz a jelenkori mezőgazdaságra, hiszen a szocialista típusú gazdasági hálózatok megszűnése és a kárpótlás miatt a mezőgazdasági össztermelés mintegy 30–40 százalékkal esett vissza Kelet-Európa országában 1988 és 1993 között (Kovách 1994).

Tanulmányunk feladata annak bemutatása, hogy hat kelet-európai országban (Oroszország, Magyarország, Lengyelország, Szlovákia, Csehország és Bulgária) miképpen alakult és alakul át a rurális társadalom és az átstrukturálódást generáló intézményi környezet. Az első fejezetben a szocializmus alatti vidék–város dualitás, a redisztribúció és a privatizáció összefüggéseit mutatjuk be, és két hipotézist fogalmazunk meg a bérek eloszlásáról és a munkanélküliségről mint az új társadalmi szegmentáció legfontosabb faktorairól. A harmadik fejezet az adatelemzést és az átalakulás különböző modelljeit tartalmazza.

I. Redisztribúció és privatizáció

Kornai (1992; 1993) amellett érvelt, hogy a szocialista gazdaság meghatározó sajátossága a termelő eszközök állami–társadalmi tulajdonlása mellett a vállalatok puha költségvetési korlátja. Ez teszi lehetővé, hogy a redisztributív gazdaság különböző privilegizált szereplői extra költségvetési forrásokért lobbizzanak. Így a redisztributív rendszer felszámolása nem lehet egyenlő a privatizációval, ahhoz meg kell szüntetni a gazdaság szereplőinek puha költségvetési korlátját is. David Stark (1994) kimutatta, hogy a privatizáció és a vállalatok kemény költségvetési korlátja nincs szoros összefüggésben egymással. Szerinte a változó intézményi környezethez jól alkalmazkodó tulajdonlási formák alakulnak ki, melyek nem nevezhetők sem tisztán magántulajdonnak, sem államinak. Ehelyett az egymást kereszttbe tulajdonló vállalatok hálózata épül ki, amit ő rekombináns tulajdonlásnak nevez.

Szelényi (1979) szerint a szocialista redisztribúció a különben is privilegizált helyzetben levő csoportokat (káderek, magas képzettségűek, városiak) juttatja további előnyökhöz, míg a gazdaság kialakuló piaci intézményei az állam által kevésbé támogatott társadalmi csoportoknak adnak kompenzációt például a magánéros lakásépítésben vagy a mezőgazdasági kistermelésben. A szocialista redisztribúció csak ott enged teret a piaci koordinációnak, ahol már nem rendelkezik elég forrással az életszínvonal javítására. Nee kínai példák alapján (1989; 1991) szintén így látja a két gazdasági koordinációs típus viszonyát. Szelényi (1990: 11.) az alábbiak szerint változtatta fel a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerét a kapitalista és a szocialista társadalmakban:

1. táblázat

	Piacgazdaság	Államszocializmus
privilegizált helyzetűek	tulajdonosok	káderek, magas képzettségűek
hátrányos helyzetűek	tulajdon nélküliek	kétkezi munkások
az egyenlőtlenségeket generáló mechanizmus	piac	redistribúció
korrekciós mechanizmus	redistribúció	piac

Szelényi szerint (1990) a redistributív regionális politika a gyors és extenzív iparosítás céljait szolgálta. Igyekezett minél több erőforrást a nehéziparba koncentrálni, aminek eredményeképp az új nehézipari centrumok kerültek regionális értelemben előnyösebb helyzetbe. Hogy a gyors iparosításhoz megfelelő mennyiségű munkaerő álljon rendelkezésre, úgy alakították ki a bérrendszert, hogy a falusi munkaerőnek jobban megérje elvándorolni vagy ingázni, semmint helyben munkát vállalni. „A szocialista iparosítás egyrészt azt váltotta ki, hogy a munkások további jövedelemforrásokat igényeltek, másrészt pedig olyan lehetőségek kínáltak ahol ezek a jövedelemtermelő igények kielégítést nyerhettek” (Swain 1992: 166). „A »kettős-jövedelmű« családok többsége inkább betanított vagy segédmunkási állásokban dolgozott, semmint szakképzettséget igénylőben. Az iparból származó jövedelmük alacsonyabb volt, mint szakképzett társaiké, mezőgazdasági jövedelmük pedig a teljes munkaidős paraszti háztartásokéhoz képest volt 30–35 százalékkal kisebb. A kettős-jövedelmű háztartások többsége a baromfi- és sertéstenyésztésben, valamint a zöldség- és gyümölcsstermesztésben jeleskedett, viszont nem foglalkoztak szántóföldi gabonatermesztéssel, ló- és szarvasmarha-tenyésztéssel” (Swain 1992: 171).

Bérelosztási hipotézis

Elfogadva Kornai és Stark elméletét a puha költségvetési korlátról, úgy véljük, hogy érdemes újra gondolni: vajon a privatizáció révén a redistributív mechanizmusok valóban megszűnnek-e vagy érdemesebb más mérőeszközöket keresni, amelyek jobban mutatják a piaci átmenet állapotát. A neoklasszikus közgazdaságtan úgy érvel, hogy piaci viszonyok közepette az áraknak fedezniük kell a termelési költségeket és a vállalkozó profitját, így minden állami beavatkozás, mely az árak módosításában csapódik le, az ideális egyensúlyi állapottól való eltérésként írható le.

Griffin és Khan (1994) szintén kiemelték, hogy a piaci átmenet alapeleme nem a magánosítás, hanem az árreform és a szociális ellátórendszer reformja. Ezek alapján (és ellentétben számos más kutatóval, akik a tulajdoni viszonyok átalakítását tették meghatározó helyre, pl. Walder 1992; Peng 1992, Nee—Young 1991) mi a piaci átmenet állapotának mérésére a különböző ármódosítók (pl. ártámogatások,

árszabályozók stb.) felszámolását alkalmazzuk. Úgy véljük, ebből a szempontból a vizsgált hat ország jelentősen különbözik, amit a 2. táblázatban foglaltunk össze.

2. táblázat

A gazdasági reform állása 1991 végén

	Csehszlovákia	Magyarország	Bulgária	Oroszország	Lengyelország
tervgazdaság megszűnése	igen	igen	igen	nem	igen
árliberalizáció	nem	igen	igen	igen	igen
a magánszektor fejlődését segítő törvények	igen	igen	igen	nem	igen
munkaerő-mobilitás	nem	igen	igen	nem	igen
magánosítás	igen (91)	igen (89)	nem	nem	igen (90)
bankreform	folyamatban	igen	nem	nem	igen
tőkepiac	vitatott	igen	nem	nem	szűk
csődtörvény	nem	igen	nem	nem	korlátozott hatókörű
külkereskedelem liberalizálása	igen	igen	igen	nem	igen
világpiaci nyitás	igen	igen	igen	nem	igen
földreform	nem	elkezdődött	igen	nem	nem

Forrás: Granville—Rollo 1992; Stalev 1992; OECD 1992; Williamson 1993; Csaba 1994.

A fenti táblázat tanúsága szerint Magyarországon, Lengyelországban és Bulgáriában 1988 és 1991 vége között mélyreható változások mentek végbe a gazdaság intézményi környezetében. Mint azt az OECD (1992) tanulmány bemutatja, ez az átalakulás Magyarországon és Lengyelországban inkább egy megtervezett átmenet formáját öltötte, ezzel szemben Bulgáriában inkább a szocialista intézmények pusztasága összeomlása következett be. A Cseh és Szlovák Köztársaságban az átalakulás sokkal lassabban ment végbe, Oroszországban pedig a valódi piaci átmenet 1991 végéig el sem indult.

Kovács (1994) összefoglalja, hogy a volt szovjet blokk országainak mezőgazdaságában milyen lényeges intézményi változások következtek be, jelentős időbeli eltérésekkel. Bulgáriában és Magyarországon már 1991-től megindult a földreform és az üzemszerkezet megváltozása, Szlovákiában 1992-ben, Csehországban és Oroszországban 1993-ban, míg Lengyelországban — ahol a mezőgazdasági kollektivizáció annak idején elmaradt — 1994 előtt nem voltak számottevő változások.

Mindezek alapján valószínű, hogy a városi és falusi keresők bérei között Csehországban, Szlovákiában és Oroszországban fennmaradtak (legalábbis 1992 elejéig) a szocialista rendszerre jellemző különbségek, míg Magyarországon és Bulgáriában, valamint talán Lengyelországban olyan új bérelosztás alakult ki, amelyben már a városi és falusi bérek (az egyéb módosító hatások kiszűrésével) nem térnek el egymástól szignifikánsan.

Munkanélküliségi hipotézis

A tulajdonviszonyok és a gazdaság szervezeti struktúrájának megváltozása (termelőszövetkezetek átalakulása, az ingázás költségeinek megnövekedése) a vizsgált országokban jelentős munkaerőpiaci változáshoz, a munkanélküliség megjelenéséhez járult hozzá. Kelet-Európa országaiban a szocialista modernizáció, mint azt Szelényi (1988; 1990) és Hegedűs (1974) is hangsúlyozta, nem tudta felszámolni a történetileg is meghatározott tartós strukturális adottságot: a túlnépesedést. A falusi lakosság arányában nem következett be nagyobb visszaesés a szocialista iparosítás időszakában, csak a Szovjetunióban lépte túl a csökkenés aránya a 20 százalékot. A kommunista kormányok nem tudtak elég erőforrást összpontosítani arra, hogy új településszerkezet alakuljon ki. Az iparosítás olcsóbb útját választották: az ingázás lehetőségeinek intézményi feltételeit teremtették meg. A magasabb városi bérek elsősorban a falusi lakosság azon részének tette lehetővé a városba való elvándorlást, amely magasabb képzettséggel rendelkezett. A falusi ingázók java része a betanított és segédmunkások soraiból került ki. Az alulurbanizáltság illusztrálására idézünk néhány adatot, melyek 1988-ra vonatkoznak.

3. táblázat

A mezőgazdasági foglalkoztatottság és a rurális lakosság

	mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya az összfoglalkoztatottak között (%)	vidéki lakosság aránya (%)
Oroszország	13.5	35.0
Bulgária	18.6	34.1
Csehország	9.4	24.4
Szlovákia	13.8	24.4
Lengyelország	29.5	38.4
Magyarország	18.5	40.8

Forrás: Kovách 1994; Eberhardt 1994.

A posztiszocialista átalakulás időszakában a falusi ingázók jelentős része elvesztette városi állását és munkanélkülivé vált. A közlekedés és a munkavállalás összköltségeiből az állam által viselt rész (social cost) nagymértékben csökken, ezért minél

inkább előrehalad egy ország az átalakulásban (vagyis a leginkább piacosodó országokban) a volt falusi ingázók egyre kevésbé tudnak munkát vállalni a városi munkaerőpiacokon. Ezek alapján második hipotézisként azt fogalmazzuk meg, hogy minél inkább előrehalad egy ország a piaci átmenetben, annál inkább nő a rurális munkanélküliség, és annál nagyobb az esélye annak, hogy egy falusi kereső munkanélkülivé váljon.

II. Adatelemzés

1. A bérkülönbségek

A redisztributív államszocialista rendszer erőteljes bérkülönbségeket hozott létre a városok és falvak között, a gazdasági szektorok közül az állami ipart preferálta, kevésbé honorálta a végzettséget, vagyis a klasszikus szocialista bérskála erőteljesen különbözött a piaci rendszerekétől. A vizsgált hat ország tényleges bérvizonyai nem voltak egyformák, valószínű, hogy az átalakulás előtt a magyarországi bérek elrendeződése és a foglalkozások presztízse közelítette leginkább a fejlett piaci társadalmakét.

A rurális és városi béreket meghatározó tényezők átalakulásának eltéréseit az előbbiek alapján a 4. táblázatban (a 4–10. táblázatokat lásd a tanulmány végén a Függelékben) közölt lineáris regressziókkal elemeztük, amelyek alapján a következő tendenciákat figyeeltük meg.

1. Mind a hat országban a kérdezettek neme befolyásolja leginkább a bérkülönbségeket. A férfiak a nőknél szignifikánsan magasabb bérekkel rendelkeznek, amelyek sem a képzettségbeli sem a gazdasági szektorbeli különbségekkel nem magyarázhatóak.

2. Az egyes tulajdoni formákhoz tartozó gazdasági egységek szerint nagy a különbség a bérek között. Az állami tulajdonú cégekhez képest a szövetkezetekben alacsonyabbak a bérek, Oroszország kivételével. A privatizált vállalatoknál Magyarországon, Oroszországban és Szlovákiában szignifikánsan magasabbak a bérek, mint az állami tulajdonú üzemeknél, a többi három országban ezek a különbségek nem jellegzetesek. A privát szférában a bérek mindenütt magasabbak mint a többi ágazatban, azonban az eltérések Oroszországban elég csekélyek, Magyarországon és Bulgáriában mérsékeltek, a fennmaradó három országban viszont kiemelkedően nagyok.

3. A nemzetközi foglalkozási presztízsz-index (ISE) értékei és a bérek megoszlása között erős kapcsolat van. Leginkább a magyarországi bérek alakulnak az ISE besorolásnak megfelelően, ami azt mutathatja, hogy a bérskálák és a presztízsskálák itt egyeznek leginkább a fejlett piaci társadalmakéval.

4. A gazdasági szektorok közötti különbségek elsősorban Oroszországban mutatnak kapcsolatot a bérekkel. Itt mind az ipari, mind a szolgáltató szektor bérei magasabbak az agrárágazaténál. Magyarországon, Bulgáriában és Szlovákiában is

érvényesül ennek a tényezőnek a hatása, azonban kisebb intenzitással, mint Oroszországban. Csehországban és Lengyelországban a bérek eloszlása és a gazdasági szektorhoz tartozás között nincs egyértelmű kapcsolat.

5. A falu–város településkategóriák bevonása az elemzésbe azzal a tanulsággal szolgált, hogy Bulgária és Magyarország kivételével mindenütt szignifikánsan alacsonyabb a falusi keresők bére, mint a városiaké. Ez különbség leginkább Lengyelországra jellemző.

6. A képzettség szerepe a bérek alakulásában mind a hat országban kimagasló. Oroszország kivételével, ahol a középfokú képesítéshez tartoznak magasabb bérek, mindegyik országban a felsőfokú képesítés jár együtt magasabb bérekkel. A képzettségnek Magyarországon van a leginkább béremelő hatása. Ezt követi Lengyelország, majd utána — nagyjából hasonló szinten — Csehország, Szlovákia és Bulgária.

7. A szakmai tapasztalat és az életkor hatásainak modellünk alapján csak Oroszországban van szignifikáns jelentősége. Az adott munkahelyen eltöltött idővel itt a bérek is növekednek. A magasabb korcsoportokba tartozóknak, a nyugdíjhoz közel állóknak a bére általában alacsonyabb mint a fiatalabbaké. Az azonos munkahelyen eltöltött időnek Oroszországon kívül még Szlovákiában van szignifikáns bérnövelő hatása, míg az életkor emelkedésével Magyarországon a bérek is nőnek.

2. Munkanélküliség

A társadalmi szegmentáció a korábban állami és szövetkezeti vagyonsajátítása során létrejövő vagyoni differenciálódással, a szocialista korszakban nem létező munkanélküliség megjelenésével és a jövedelmi különbségek struktúrájának megváltozásával jelentősen átalakult.

A munkanélkülivé válási esélyeket logisztikus regressziós modell segítségével elemeztük (5–10. táblázatok), és a következő eredményeket kaptuk a vizsgált hat országra vonatkozólag:

1. Bulgáriában legnagyobb eséllyel azok a falusiak válnak munkanélkülivé, akiknek alacsony a képzettségük és még távol vannak a nyugdíjazástól. A hajdani kommunista párttagság csökkenti a munkanélkülivé válás esélyeit.

2. Oroszországban csekély volt a munkanélküliek aránya 1993-ban. Szignifikáns befolyásoló tényezőnek csak a fiatal kor és az 1988-as ipari és szolgáltatásbeli munkavállalás bizonyult.

3. Szlovákiában a középfokú képzettségűek, a falusi korosabb keresők és a volt kommunista párttagok nagyobb védettséget élveznek a munkanélküliséggel szemben.

4. Csehországban kicsi volt 1993-ban annak az esélye, hogy valaki munkanélkülivé váljon. Szignifikánsan csak a képzettség és az 1988-as ipari munkavállalás be-

folyásolta a munkanélküliségi esélyeket. A képzettség csökkenti, míg az ipari munkahely növeli az esélyeket.

5. Lengyelországban a képzettség növekedése szintén csökkenti a munkanélkülivé válás esélyét. Ha valaki 1988-ban szövetkezetben dolgozott, akkor majdnem kétszer nagyobb valószínűséggel válhat munkanélkülivé, mintha az állami szektorban dolgozott volna. Viszont ha már akkor is a magánszférában tevékenykedett, akkor az esélyráta a felére csökken.

6. A vizsgált hat országból Magyarországon volt az egyik legmagasabb a munkanélküliségi ráta 1993-ban. Itt a vidéki fiatalok válnak a legnagyobb valószínűséggel munkanélkülivé. A nyugdíjhoz közeli életkor, a magasabb iskolai végzettség és az 1988-as harmadik szektorbeli állás viszont csökkenti a munkanélkülivé válás esélyét.

3. Az átalakulás modelljei

A rurális és városi bérek különbségeinek és az ezeket kialakító tényezőknek a magyarázata a regresszióanalízisek alapján pontosan rámutatnak a megfigyelt országok átalakulásának sajátosságaira, amelyek arra engednek következtetni, hogy a posztoszocialista változásoknak Közép-Kelet-Európa rurális régióban markánsan eltérő modelljei léteznek. A szocialista rezsimek bukása után minden utódállam számára ugyanaz a feladat fogalmazódott meg: a magántulajdonon alapuló piacgazdaság és a parlamenti demokrácia létrehozása. Tanulmányunk egyik legfontosabb eredménye, hogy az empirikus adatelemzés eszközeivel az elsők között tudjuk bizonyítani, hogy a posztoszocialista régió országai a politikai rendszerváltás és a gazdasági és társadalmi formációváltás látszólag egységes feladatát gyökeresen más módokon próbálják megoldani, így a posztoszocialista modernizáció modelljei nem rendezhetőek hierarchikus sorba. Elemzéseink alapján úgy látjuk, a későbbiekben igazolható az a hipotézis, hogy az átmenetnek azok a különbségei, amelyeket a rurális társadalmakra koncentrálnak mutatunk be, az egyes országok, vagy az országokat magába foglaló térségek egész társadalmára és gazdaságára is érvényesek.

A posztoszocialista korszak társadalmát az institutionális/privatizációs változások és a (részben ennek következtében kialakuló) társadalmi/vagyoni-jövedelmi/munkaerőpiaci szegmentálódás formálja a leginkább. A kísérlet a magántulajdonon alapuló piacgazdaság intézményeinek és jogi kereteinek a kialakítására mindenekelőtt azokat a szocialista korszakban létrehozott intézményeket alakította át, amelyek korábban a modernizálásra alkalmatlannak bizonyultak.

A posztoszocialista régió átalakulásának meghatározója, hogy miként tudták az egyes országok a szocializmustól örökre kapott társadalmi egyenlőtlenségeket és az azokat meghatározó intézményeket átalakítani, valamint ezzel egyidejűleg a döntéshozók által kizárólagosan modernizációs útként elfogadott piacosodást menedzselni.

3a) Az institutionális változások. A privatizáció

Az institutionális átalakulás meghatározó eleme, amely a vizsgált országokban a rurális települések mindkét fő gazdasági szektorában, az iparban és a mezőgazdaságban is megindult. Mivel az ingázók aránya minden szocialista államban magas volt, a privatizációval és a gazdasági recesszióval együtt járó városi, ipari munkanélküliség is hozzájárult a rurális munkaerő-struktúra szegmentálódásához. A rurális munkanélküliek egy nagyobb része korábban ipari ingázó volt.

1988-ban a falusi munkaerő több mint felét mindegyik vizsgált országban az állami szektor, elsősorban az ipar alkalmazta (11. táblázat), és 1988 és 1993 között az ipari alkalmazottak aránya is csökkent, a recesszióval és az ezzel párhuzamos privatizációval összefüggésben. Az állami szektor foglalkoztatóképességének erőteljes gyengülése a privatizáció, az institutionális változás mellett elsősorban hanem a gazdasági recesszió következménye. Ezzel szemben a mezőgazdaság, amelyre kétségtelenül szintén hatott a piacvesztés és gazdasági hanyatlás, sokkal inkább a valódi és radikális institutionális változások színtere.

A mezőgazdaság területén magában az intézményekben következett be a legnagyobb átalakulás, itt a tulajdonosváltás együtt járt a fennálló szervezeti struktúra megváltozásával, amit az átalakulási törvények kényszerítettek ki. A gazdaság más ágazataiban viszont általában a tulajdonosváltás olyan formáját alkalmazták, amely a fennálló szervezeti struktúrát csak módosítja, nem pedig alapjaiban változtatja meg. Hogy mindez miért épp így valósult meg, annak több oka is van, a legfontosabb talán mégis az a politikai közmegegyezés, mely szerint a magántulajdonon és magánkezelésen (vagyis a birtoklás és a tulajdonlás összetartozásán) alapuló mezőgazdaság jobb eredményekre képes, mint a kolhoz típusú. Az eredményesség mellett az is szándékában állt a törvényhozóknak, hogy a földmagántulajdon létrehozása révén olyan tulajdonososztályt alakítsanak ki, mely az új demokráciák számára társadalmi bázisul szolgál.

A mezőgazdasági privatizáció posztszocialista gyakorlatában a privatizáció gyakran a kárpótlás elemeivel keveredett, aminek következtében a tanulmányunkban vizsgált országokban egymástól eltérő privatizációs gyakorlat alakult ki. Az alábbiakban részletesebben is bemutatjuk ezeket a magánosítási technikákat.

A mezőgazdasági privatizáció a lengyel mezőgazdaságban okozta a legkisebb változást 1993-ig, mert a paraszti gazdaságok túlsúlya és a kolhoz típusú szövetkezetek hiánya miatt csak az állami gazdaságok és az állami földalap használatában levő földek, épületek és mezőgazdasági felszerelések magántulajdonba adását indították el. 1994 tavaszáig a kijelölt mezőgazdasági vagyonnak csak nagyon kis százalékát privatizálták ténylegesen.

Magyarországon a szövetkezeti átalakulásról és a kárpótlásról szóló törvények határozták meg a mezőgazdaság privatizációját. A szövetkezeti átalakulást szabályozó törvény értelmében nevesíteni kellett az 1300 szövetkezet 260 milliárd forint értékű vagyonát. A nevesítés elveiről a szövetkezetek közgyűlései dönthettek. A ne-

vesztéssel a kijelölt vagyon 40 százaléka került a szövetkezetek aktív tagjaihoz, 40 százalék a szövetkezeti nyugdíjasokhoz és 20 százalék külső tulajdonosokhoz. A nevesített vagyon értéke az aktív tagok esetében 300 000, a nyugdíjasok esetében 270 000, a külső tulajdonosok esetében 100 000 forint volt országos átlagban számítva. A nevesített vagyont 1992 végéig külön eljárással ki lehetett vinni a szövetkezetekből.

1988-ban az 1300 szövetkezet 5 millió hektáron gazdálkodott, amelyből 1,9 millió hektárt jelöltek ki a kárpótlás céljára. Az 1,9 millió hektár privatizálásában azok vehettek részt, akik kárpótlási jegyet kaptak, vagy vásároltak. Azok kaptak kárpótlási jegyet, akik vagy akiknek a családjai a kollektivizáció során veszítették el földjeiket. A kárpótlási jegy értékét a föld nagysága és aranykorona értékkel kifejezett minősége határozta meg. A kárpótlási jegy készpénzéért értékesíthető, vagy fizetési eszközként szolgálhat a kárpótlásra kijelölt földek tényleges privatizálását megvalósító földaukción, amelyeket 1992. augusztus 15-én kezdtek el, s amelyek még nem zárultak le.

A kárpótlás során vagyonhoz jutottaknak csak a kisebb része működtet családi farmot. A többség az átalakult szövetkezeteknek vagy más gazdasági társaságoknak adta bérbe a földjét. Az 1300 szövetkezet közel egyötödét kellett fizetéseképtelenség miatt felszámolni. A szövetkezetek és állami gazdaságok átalakulása kisebb, önálló gazdasági egységek létrehozását eredményezte. A szövetkezetek száma 1988 és 1994 között 505-tel szaporodott, a gazdasági társaságoké 69-ről 2074-re nőtt. A magángazdák száma 1988 és 1993 között 78 700-ról 120 000-re nőtt, míg a részidős mezőgazdasági termelésben 1 400 000–1 500 000 háztartás vesz részt.

Bulgáriában a Nagy Nemzetgyűlés 1991-ben fogadta el a földtulajdonról és földhasználatról szóló törvényeket, amelyek szerint a kollektivizáció során elvesztett földhöz hasonló nagyságú és minőségű földet kellett a károsultaknak visszaadni. A törvény nem rendelkezett a szövetkezetek pénzének, felszerelésének, állatainak és gépeinek privatizálásáról, amiből számos nehézség keletkezett. Az 1992-es szövetkezeti törvény értelmében a szövetkezetek újjáalakítására is lehetőség volt, de a használatukban maradt földet és ingó vagyont nevesíteni kellett (Dobreva—Kouzharova 1993). 1993 júliusáig 431 196-an kérték tulajdonjoguk visszaállítását, a termőföldek 18 százalékára jelentve be igényt. A tulajdonjog teljes visszaállítása meglehetősen lassan halad. A szociológiai felmérések tanúsága szerint a kérelmezők fele a szövetkezeteknek kívánja bérbe adni földjét.

1993 júliusáig 1055 szövetkezet alakult újjá, ebből 729-et regisztráltak törvényesen. A teljes legalitású szövetkezeteknek 207 763 tagja van. A szövetkezetek által művelt földek 41 százaléka privát tulajdonban van. A 4 640 171 hektár összes művelhető föld 15,4 százalékának, 750 804 hektárnak a tulajdonjogát állították vissza, és a földbérletekkel együtt az összes föld 32,5 százalékát, 1 545 904 hektáron gazdálkodnak farmerek. A privát használatban levő földek 82,9 százaléka szövetkezeti tagsággal is rendelkező farmereké (Draganova 1993).

A *Cseh Köztársaságban* a legteljesebb körben adták vissza kollektivizálás során elvesztett földtulajdont, csak a háború után kitelepített német kisebbség maradt ki

— a Szlovákiából elköltöztetett magyar kisebbséghez hasonlóan — a föld tulajdonjogának visszaállításából. A cseh szövetkezetek átalakulása 1993 januárjára fejeződött be. A szövetkezetek az 1992-es átalakulási törvény értelmében a vagyon nevesítésével indították a privatizációt. A vagyonjegyek 50 százalékát a szövetkezet létrehozásakor kollektivizált föld, 30 százalékát a kollektivizált egyéb vagyon, 20 százalékát a szövetkezeteknél végzett munka arányában osztották szét. A privatizáció során a szövetkezeteknél dolgozók 80 százalékát nem illette meg a kollektivizált föld és egyéb alapján részesedés, ezért a nevesített vagyon nagyobb hányada kívüllőkhoz került (Swain 1994). Az átalakult szövetkezetek adják a domináns részét a cseh mezőgazdasági termelésnek. Átlagosan 1788 hektáron gazdálkodnak. A farmerek száma néhány tízezer. A gépállomások vagyonának 70,3, az állami gazdaságok vagyonának 33,3, az egyéb szolgáltatásokat nyújtó vállalatokénak 96,4 százalékát privatizálták, és 1993-ra 95–96 százalékgig magánosították az élelmi-szeripart is a kuponos privatizáció módszerével.

Szlovákiában a földtörvény és az átalakulási törvény (1992) rendelkezett az agrárprivatizációról, amelynek célja az eredeti földtulajdon visszaállítása, az ingó mezőgazdasági vagyon tulajdonviszonyának regisztrálása volt. A mezőgazdasági földterület tulajdonjogának visszaadását 150 hektárnál, az összes földterületét 250 hektárnál limitálták. 1992 végéig 45 955-en kérték vissza földjeiket. 1993-ban 12 500 olyan farm működött, ahol a mezőgazdasági termelés volt a családok elsődleges megélhetési forrása (Námerova 1993). A szövetkezetek száma 1988 és 1993 között 630-ról 968-ra növekedett. A szövetkezetek elsősorban a korábbi gazdaságok kisebb egységekre bontásával keletkeztek, 1989-ben 2667, 1993-ban 1755 hektár volt az átlagos szövetkezeti üzemméret. A szövetkezetek által használt vagyon 41 százaléka külső tulajdonosok birtokában van, ami számos konfliktus forrása. A tagság 37 százaléka rendelkezik fölbirtokkal, míg a földek 15 százaléka olyan tagok birtokában, akik csak munkájuk révén részesedtek a vagyonból a nevesítés során (Blaas—Pitonak 1994). Az állami gazdaságok privatizálása is a kisebb gazdasági egységek kialakításával kezdődött, majd az első privatizálási hullám 269 állami tulajdonú gazdaságot, mintagazdaságot, szolgáltató vállalatot érintett.

Oroszországban a szovhozok és kolhozok 95 százalékának átalakulása történt meg 1993-ban. A kollektivizált gazdaságok átalakulása azonban nem eredményezte a farmgazdaságok gyors elterjedését. A 24 344 kolhoz és szovhozból 8373 maradt fenn, valamelyest módosítva a szervezeti struktúrát. 272 részvénytársaság, 11 493 korlátozott felelősségű társaság, 936 családi farmok szövetségeként működő gazdasági egység és 4000–4500 más típusú gazdasági társaság vagy szövetkezet jött létre, 237 szovhoz pedig kolhosszá alakult át. 1992-ben 134 ezer, 1993-ban csak 87 ezer új farm jött létre, átlagosan 43 hektáron gazdálkodnak. A farmoknak az egész orosz mezőgazdaságon belüli arányát jelzi, hogy a művelhető földterület 3,3 százalékát használják és a teljes mezőgazdasági termelés 0,9 százalékát állítják elő (Martinova 1993). 1994 elején 270 ezer privát farm működött. 1994-ben az új farmok 7,1 százaléka szűnt meg.

3b) Hat ország—öt modell

A jövedelmi és társadalmi differenciálódás, valamint a privatizálás, a gazdasági recesszió és a dereguláció következtében végbemenő institutionális változások a régió minden gazdaságát és társadalmát valamilyen mértékben átalakították, vagy legalábbis olyan új elemek jelentek meg, amelyek az átsztruktúráldást valószínűleg elősegítik. Az átalakulást megindító posztszocialista országok vezetői mindig is hangsúlyozták gazdasági, politikai és társadalmi reformjaik sajátosságait, de a közmegejtésben ezek az államok gyakran mégis egységes régióként jelentek meg, noha például a »visegrádi« országok, a Balkán vagy a szovjet utódállamok között világosan elhatárolható különbségek mutatkoztak.

— Csehország és Szlovákia: privatizáció és hagyományos szegmentálódás

A két országban, történeti közösségük miatt, nagyjából hasonló az átalakulás. A modernizálás legfontosabb eleme a posztszocialista korszakban a privát gazdaság megjelenése, amely a falusi és a városi társadalmakban egyaránt érezhetően differenciálta a béreket. A vizsgált országok közül itt az egyik legnagyobb a magánszektor hatása a bérek differenciálódására, ami pontosan mutatja a cseh és a szlovák gazdaság irányváltását. A magántulajdonú és privatizált vállalatoknál tulajdonosként vagy alkalmazottként dolgozók aránya 1988 és 1993 között Csehországban 3 százalékról 17 százalékra, Szlovákiában 2,9 százalékról 11,3 százalékra ugrott (11. táblázat). A magángazdaság megerősödése ugyanakkor csak kisebb részben alakította át a jövedelmeket korábban meghatározó tényezők hatását. Megszűnt a gazdasági szektorokhoz tartozás béreket befolyásoló szerepe, és a falu és város közötti ilyen különbség is. A képzettség szignifikánsan — az orosz adatoknál lényegesebben erősebben, a magyarnál lényegesebben gyengébben — hat a bérkülönbségekre, ami azt jelenti, hogy a fejlett piacgazdaságokhoz hasonló differenciálódás, a piaci bérstruktúra nem alakult ki ennél a modellnél. Megjelent a posztszocialista országok között legdinamikusabban terjeszkedő magángazdaság, ugyanakkor a társadalmi szegmentálódást a szocialista időszak differenciáló tényezői is erőteljesen befolyásolják. Ennél az átalakulási modellnél a magángazdaság dinamizmusa nem járt együtt nagyobb számú munkanélküli megjelenésével. A feleslegessé váló munkaerőt inkább nyugdíjazták, ami rejtett munkanélküliségként is felfogható, és mindenképpen bizonyítja, hogy ezekben az országokban tudatosan tompítják a társadalom szegmentálódását. A magángazdaság elsősorban az állami iparból jutott munkaerőhöz, amelynek a létszámvesztése a térség más országaiéhoz hasonlóan nagy (12, 13, 14. táblázat). A mezőgazdaságban a szinte teljes körű privatizáció ellenére sem vezetett radikális változásokhoz. Az ipar kuponos privatizációja pedig olyan gyors magánosítást eredményezett, amelyet nem követett a munkaerő piaci

differenciálódása és (legalábbis a gazdaságstatisztikák szerint) a termelékenység növekedése sem.

— *Lengyelország: redisztribúció a magánszektorban*

A lengyel falusi gazdaságnak volt a legnagyobb magánszektora a mezőgazdaság szocializálásának elmaradása miatt. 1988-ban a magánszektor már 33,3 százalékát foglalkoztatta a vidéki munkaerőnek (11. táblázat), amely 1993-ra — arányait tekintve — a legnagyobb magánszektor Kelet-Európában. A bérregresszió szerint azonban (4. táblázat) a nagy magánszektor ellenére a bér differenciálódás erősen redisztributív jellegű maradt. Az ebből a szempontból a fejlett piaci társadalmakétól leginkább különböző orosz bér differenciálás — egyetlen elemet kivéve — hasonló a lengyelhez. A képzettség erőteljes hatással van a lengyel bérekre, ami a differenciálás piaci eleme, ugyanakkor megmaradt a redisztribúcióra jellemző falu–város különbség, amely a bérregresszió szerint a vizsgált országok között itt a legerősebb, valamint a gazdasági szektorok szerinti differenciálódás, amely az iparnak kedvez. Lengyelországban a városi munkanélküliség sokkal magasabb, mint a falusi, mert az alapvetően állami szektorból kikerülő munkaerő egy részét a családi farmok képesek voltak felszívni (13–14. táblázat). A munkanélküliség ugyanakkor megjelent a lengyel falvakban is (9,4%). A magángazdaságban a lengyel esetben is magasabbak a bérek, azonban a falusi magánszféra jövedelmi viszonyait és ezzel a társadalmi differenciálódást a redisztribúciós eredetű különbségek erőteljesen meghatározzák. A kiterjedt lengyel falusi magánszektor teljes piaci átalakulása a redisztribúció fennmaradása miatt várható magára.

— *Magyarország: privatizáció és új társadalmi szegmentálódás*

Magyarországon volt a lengyel után a legnagyobb a magánszektor 1988-ban, és később a kárpótlással összekötve privatizálták a mezőgazdasági szervezeteket, aminek a hatása éppen kutatásunk kérdőíves szakaszának idején kezdett megmutatkozni. A magyar falusi társadalom haladt előre a leginkább a piacosodás folyamatban. Magas a magánszektorban és a privatizált gazdasági egységeknél dolgozók aránya (17%; 11. táblázat); a bérregresszió (4. táblázat) a képzettség kiugróan magas szerepét jelzi, a magánszektor szignifikánsan differenciálja a béreket; a nemzetközi foglalkozási presztízskód, amely a piacgazdaságok munkaerő-viszonyait tükrözi, a magyar bér adatokkal mutatja a legtöbb hasonlóságot; a város–falu redisztributív eredetű megosztottsága a bérek differenciálódása szempontjából megszűnt, megmaradtak ugyan a szektorális különbségek.

A piacosodással párhuzamosan a magyar falusi társadalom erőteljesen szegmentálódott. Magas a munkanélküliség, 12,6 százalék, és 1988 és 1993 között 13,4 százalékkal 17,7-ről 31,1 százalékra nőtt a nyugdíjasok aránya (11. táblázat), akik-

nek egy része a munkanélküliség helyett választotta a nyugdíjat. A magyar falusi munkanélküliek között is az állami iparból kikerültek vannak a legnagyobb számban (14. táblázat), de az előbbi két modellel ellentétben itt a mezőgazdaságnak az állami dereguláció és a privatizálás módja miatt bekövetkezett összeomlása jelentős munkaerőpiaci változásokat eredményezett. A mezőgazdaság privatizálásának magyarországi módja miatt a munkaerőpiac szegmentálódása egyszersmind vagyoni szegmentálódást is magával hozott. A piacgazdaság kiépítésének magyar modellje a privatizációt és az erőteljes, a klasszikus kapitalizmusnak megfelelő társadalmi szegmentációt és differenciálódást mutatja, szemben a cseh modellel, ahol szintén privatizálnak, de igyekeznek a társadalom szegmentálódását elkerülni. A cseh kuponos privatizáció tulajdonképpen a szegmentálódás elkerülésének az eszköze. A jövő kérdése, hogy a szegmentált magyar falusi társadalom „meztelen” tőkeviszonyai, vagy az azt elkerülő, de privatizáló cseh és szlovák társadalom, vagy az egyelőre még redistributívan korlátozott, bár legtöbb munkaerőt foglalkoztató lengyel falusi gazdaság és társadalom lesz-e képes a piaci kihívásoknak jobban megfelelni.

— *Bulgária: erős szegmentálódás és gyenge piac*

A bolgár mezőgazdasági privatizáció radikális volt, az ipari viszont messze elmaradt az eddig tárgyalt országokétól. 1993-ban például az egész országban mindössze öt ipari üzemet privatizáltak. A bérregresszió a magyarhoz hasonló eredményeket mutat: a posztszocialista időszakban erőteljesen átalakult a bolgár gazdaság és társadalom is. A munkanélküliek aránya a magyarénál is magasabb, 15,5 százalék. A bolgár mezőgazdaságot teljességgel szétzilálta a privatizáció, a szövetkezetek földjét visszakapták az eredeti tulajdonosok, de egy részük nem hagyta el a szövetkezeteket, amelyek a vizsgált országok közül a legnagyobb arányban foglalkoztatják a falusiakat (16,1%; 11. táblázat). Az állami szektort nagyon sokan hagyták el, de a gyenge magángazdaság nem tudta még csak részben sem alkalmazni őket. A modernizálás kísérlete Bulgáriában, nevezzük ezt a balkáni modellnek, az erős társadalmi szegmentálódást hozta magával, ami viszont nem járt együtt sikeres piacossal és magángazdasággal.

— *Oroszország: redistributív rendszer, a piacgazdaság erőtlen csírái*

A bérregresszió szerint az orosz falvakban és más vidéki településeken nagyon kevés változás regisztrálható az államszocializmus redistributív rendjéhez viszonyítva. Gyakorlatilag 1988 és 1993 között nem történt változás a falusi munkaerő-struktúrában (11. táblázat). A béreket a szektorális különbségek (az állami ipar elsődlegességével), a falu-város megosztottság, a munkahelyen töltött idő befolyásolja pozitívan, de a képzettség nem. A privát és privatizált gazdasági egységeknél dolgozók aránya 2,5 százalék és gyakorlatilag nincs munkanélküliség (1,6%). A szövet-

kezeti szektorban dolgozók arányának a növekedése az orosz statisztikai besorolási rend miatt a magángazdaság további növekedését jelentheti, de ezzel együtt sem állítható, hogy az orosz falvakban lényegesen változott volna az államszocializmus redistributív rendszere.

Összegzés

A posztszocialista időszak intézményi változásai, a privatizáció, a magánszektor erősödése, a dereguláció átalakították a falu és város redistribúcióval létrehozott egyenlőtlenségeit. A bérek differenciálódását a falu–város megosztottság csökkenő mértékben befolyásolja, a falusiak bérét a piacgazdaság kiépítésében legelőrehaladottabb országokban egyre inkább a piaci mechanizmusok alakítják. A jövedelmi egyenlőtlenségeknek ugyanakkor új változatai alakulnak ki, amelyeknek meghatározója a foglalkoztatottság. Mint adatelemzésünkben bemutattuk, azokban az országokban, ahol a falu–város különbség a legkevésbé befolyásolja a bérek differenciálódását, épp ott váltak a munkanélküliség, illetve a foglalkoztatottság egyéb formái az új típusú egyenlőtlenségek elsődleges meghatározójává.

Az új egyenlőtlenségek elsősorban az intézményi változások következményei, amelyek a leginkább a mezőgazdaságot formálták át. Ez azért is kiemelhető, mert szinte mindegyik volt szocialista országban nagy volt a mezőgazdaság második gazdaságában résztvevők száma. Az állami ipari és szolgáltatási szektort átlagosan 20 százaléknyi foglalkoztatott hagyta el, részint a magángazdaságba átvonulva, részint munkanélkülivé és nyugdíjassá válva. Az ipari és szolgáltatási szektor létszámvesztése sokkal inkább a dereguláció és recesszió következtében szükségessé vált racionalizáció miatt történt meg és nem az institutionális változások következményeként. Az intézményi változások területe a mezőgazdaság, ahol a legelőször és leg radikálisabban hajtották végre a privatizációt (Oroszország kivételével, ahol az elég erőtlen). Az intézményi változások ebben a században megismételt módon a mezőgazdaságban zajlottak, amely a falusi népesség egészére hatással lesz, függetlenül foglalkoztatásuk módjától.

Hivatkozások

- Blaas, G.—A. Pitonak 1993. *Review of Agricultural Policy, Market and Trade Developments in the Slovak Republic in 1993*. (Manuscript)
- Csaba L. 1994. *Az összeomlás forгатókönyvei*. Budapest: Figyelő
- Dobрева, S.—V. Kouzhuharova 1993. *The Transition in Bulgarian Agriculture: Restoration of Private Property and Reorganisation of Production*. Paper presented to the conference „Collectivisation and its Alternatives”, Sanghai
- Draganova, M. 1993. *Auxiliary Plots of Rural Households as a Starting Point Towards Future Family Farming in Bulgaria*. Paper presented to the XV Congress of the European Society for Rural Sociology, Wageningen
- Eberhardt, P. 1994. Depopulation Processes in the Rural Areas in East-central Europe (1950–1990). *East European Countryside*, Vol. 1. 31–40.
- Granville B.—Rollo, J. M. C. 1992. Systemic Change and Economic Stabilisation in Central Europe: Comparative Progress in CSFR, Hungary and Poland — 1989–1991. In: J. Fischer, F. Messner, K. Wohlmuth (Hrsg.) *Die Transformation der osteuropäischer Länder in die Marktwirtschaft*, 238–269.
- Griffin, K.—A. R. Khan 1994. Átmenet a piacgazdaságba. *Közgazdasági Szemle*, 391–410.
- Harcza I.—Kovách I.—Szelényi I. 1994. The Crisis of Post-communist Transformation in the Hungarian Countryside and Agriculture. (Forthcoming.)
- Hegedűs M. 1974. Some Factors Influencing Urban Development in Hungary. *Acta Oeconomica*, 1, 171–189.
- Kornai J. 1992. *The Socialist System*. Princeton: Princeton University Press
- 1993. Transformációs visszaesés. *Közgazdasági Szemle*, XL. évf. 569–599.
- Kovách I. 1994. Privatization and Family Farms in Central and Eastern Europe. *Sociologia Ruralis*, Vol. XXXIV, No. 4. 369–382.
- Martinova, I. 1993. *Agrarian Reform in Russia*. Paper presented to the Annual Convention of the Hungarian Sociological Association, Miskolc
- Murell, P. 1993. A gazdasági reform evolucionista és radikális megközelítése. *Közgazdasági Szemle*, XL. évf. 2, 197–208.
- Námerova, I. 1993. *Agrarian Reform in Slovakia*. Paper presented to the conference „Land ownership and the future of peasantry in Central and Eastern Europe”, Berlin
- Nee, V. 1989. A Theory of Market Transition: From Redistribution to Market in State Socialism. *American Sociological Review*, Vol. 54, October, 663–681.
- 1991. Social Inequalities in Reforming State Socialism: Between Redistribution and Markets in China. *American Sociological Review*, Vol. 56, June, 267–282.
- Nee, V.—F. W. Young 1991. Peasant Entrepreneurs in China's „Second Economy”: An Institutional Analysis. *Economic Development and Cultural Change*, 293–310.
- OECD 1992. *Reforming the Economies of Central and Eastern Europe*. Paris
- Peng, Y. 1992. Wage Determination in Rural and Urban China: A Comparison of Public and Private Industrial Sectors. *American Sociological Review*, Vol. 57, April, 198–213.

- Stalev, S. 1992. Neuer Anfang in Bulgarien — Politische und Rechtliche Reformen. In: J. Fischer, F. Messner, K. Wohlmuth (Hrsg.), *Die Transformation der osteuropäischen Länder in die Marktwirtschaft*, 168–173.
- Stark, D. 1992. Path Dependence and Privatisation Strategies in East Central Europe. *East European Politics and Societies*, Vol. 6. 1, 17–54.
- 1994. Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban I-II. *Közgazdasági Szemle*, XLI. évf. szeptember–október, 933–948; 1053–1069.
- Swain, N. 1992. *Hungary. The Rise and Fall of Feasible Socialism*. London: Verso
- 1994. Transitions from Collective to Family Farming in Post-communistic Central Europe: A Victory of Politics over Sociology. *Eastern European Countryside*, Vol 1. 17–30.
- Szelényi I. 1979. Social Inequalities in State Socialist Redistributive Societies. *International Journal of Comparative Sociology*, XIX, 1–2, 63–87.
- 1988. *Socialist Entrepreneurs*. Madison: University of Wisconsin Press
- 1990. *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Walder, A. G. 1992. Property Rights and Stratification in Socialist Redistributive Economies. *American Sociological Review*, Vol. 57. August, 524–539.
- Williamson, J. (Ed.) 1993. *Economic Consequences of Soviet Disintegration*. Washington D.C. Institute for International Economics

FÜGGELÉK

4. táblázat

Az aktív keresők 1992-es bérlogaritmusának lineáris regressziós elemzése

	Bulgária	Oroszország	Szlovákia	Csehország	Lengyelország	Magyarország
<i>nem</i>						
nő (ref.)						
férfi	.305*** (.006)	.332*** (.009)	.39*** (.005)	.368*** (.005)	.354*** (.009)	.343*** (.000)
<i>szervezet</i>						
állami (ref.)						
tsz	-.032 (.011)	.095*** (.016)	-.028# (.010)	-.041** (.011)	-.067*** (.019)	-.053** (.010)
privatizált	.015 (.022)	.063*** (.027)	.037** (.011)	.019 (.010)	.042* (.020)	.052** (.013)
magán	.113*** (.014)	.040** (.055)	.194*** (.010)	.200*** (.009)	.152*** (.011)	.109*** (.008)
ISE92	.157*** (.000)	.135*** (.000)	.157*** (.000)	.147*** (.000)	.167*** (.000)	.183*** (.010)
<i>gazdasági ágazat</i>						
mezőgazdaság (ref.)						
ipar	.090** (.011)	.186*** (.015)	.054* (.009)	-.001 (.010)	.052 (.015)	.074** (.010)
szolgáltatás	.025 (.011)	.170*** (.014)	.048# (.009)	-.033 (.010)	-.025 (.015)	.061* (.011)
<i>települési kat.</i>						
városi (ref.)						
falusi	-.016 (.007)	-.060*** (.012)	-.063*** (.006)	-.070*** (.006)	-.116*** (.011)	-.034# (.007)
<i>szakképzettség</i>						
alapfokú (ref.)						
középfokú	.122*** (.008)	.082*** (.010)	.146*** (.006)	.126*** (.007)	.160*** (.011)	.181*** (.008)
felsőfokú	.203*** (.015)	.061*** (.021)	.203*** (.011)	.217*** (.012)	.243*** (.019)	.295*** (.013)
szakmai tapasztalat	.042 (.000)	.177*** (.000)	.093** (.000)	.095* (.001)	.043 (.015)	.054 (.000)
kornégyszet	-.049 (.000)	-.317*** (.000)	-.044 (.000)	-.021 (.000)	.020 (.000)	.119** (.000)
konstans	1.785*** (.016)	1.124*** (.022)	1.907*** (.012)	1.910*** (.014)	1.894*** (.023)	1.976*** (.016)
kiigazított R négyzet	.24	.20	.36	.33	.30	.35

(a zárójelben az egyes koefficiensek standard hibái találhatók)

Szignifikancia szint:

p < .1; * p < .05; ** p < .01; *** p < .001.

A logisztikus regressziós modell (5–10. táblázat) változóinak leírása:

kommunista párttagság	0, ha sohasem volt tagja a nemzeti kommunista pártnak, 1, ha igen
középfokú	1, ha középfokú végzettsége van, 0, ha nem
felsőfokú	1, ha felsőfokú végzettsége van, 0, ha nem
ipar	1, ha az iparban dolgozott 1988-ban, különben 0
szolgáltatás	1, ha szolgáltatásban dolgozott 1988-ban, különben 0
tsz	1, ha a szövetkezetekben dolgozott 1988-ban, különben 0
privatizált	1, ha a privatizált szférában dolgozott 1988-ban, különben 0
magán	1, ha a magánszférában dolgozott 1988-ban, különben 0
falusi	1, ha faluban lakott 1993-ban, különben 0
fiatal	1, ha életkora 17 és 24 év közötti, különben 0
idős	1, ha életkora 55 év feletti, különben 0

5. táblázat

A munkanélküliség logisztikus regressziós elemzése (1993)

Bulgária

	B	S.E.	Wald	Sig	R	Esélyráta
kommunista párttagság	-.4207	.2089	4.0559	.0440	-.0335	.6566
középfokú	-.5129	.1467	12.2250	.0005	-.0747	.5987
felsőfokú	-.8977	.2985	9.0460	.0026	-.0620	.4057
ipar	.1412	.2154	.4334	.5103	.0000	1.1517
szolgáltatás	-.0430	.2220	.0375	.8464	.0000	.9579
tsz	.2464	.2176	1.2227	.2688	.0000	1.2721
privatizált	.4621	.4596	1.0108	.3147	.0000	1.5874
magán	-.0552	.6295	.0077	.9301	.0000	.9463
falusi	.6782	.1497	20.5252	.0000	.1006	1.9704
fiatal	.1918	.5635	.1158	.7336	.0000	1.2114
idős	-.9046	.1711	27.9510	.0000	-.1190	.4047
konstans	-1.9358	.2419	64.0478	.0000		

-2 Log Likelihood: 1722.947

illeszkedés: 2837.424

	Chi-Square	df	Sig
Model Chi-Square:	108.958	11	.0000
javulás:	108.958	11	.0000

6. táblázat

A munkanélküliség logisztikus regressziós elemzése (1993)

Csehország

	B	S.E.	Wald	Sig	R	Esélyráta
kommunista						
párttagság	.2864	.3083	.8629	.3529	.0000	1.3316
középfokú	-.9767	.3629	7.2412	.0071	-.1002	.3766
felsőfokú	-2.1365	1.0207	4.3812	.0363	-.0675	.1181
ipar	1.1629	.6625	3.0807	.0792	.0455	3.1992
szolgáltatás	.7784	.6837	1.2963	.2549	.0000	2.1779
tsz	.0838	.5684	.0217	.8828	.0000	1.0874
privatizált	-1.0351	1.0191	1.0316	.3098	.0000	.3552
magán	.9872	1.0474	.8884	.3459	.0000	2.6838
falusi	.0608	.3206	.0359	.8496	.0000	1.0627
fiatal	-.2833	1.0264	.0762	.7826	.0000	.7533
idős	-.4179	.3720	1.2621	.2612	.0000	.6584
konstans	-5.0596	.8838	32.7721	.0000		

-2 Log Likelihood: 495.765

illeszkedés: 3530.796

	Chi-Square	df	Sig
Model Chi-Square:	26.506	11	.0055
javulás:	26.506	11	.0055

7. táblázat

A munkanélküliség logisztikus regressziós elemzése (1993)

Magyarország

	B	S.E.	Wald	Sig	R	Esélyráta
kommunista						
párttagság	-.5521	.2666	4.2882	.0384	-.0361	.5758
középfokú	-.3910	.1507	6.7311	.0095	-.0518	.6764
felsőfokú	-1.4474	.3388	18.2486	.0000	-.0961	.2352
ipar	-.2278	.1917	1.4115	.2348	.0000	.7963
szolgáltatás	-.8169	.2090	15.2838	.0001	-.0869	.4418
tsz	-.1017	.1841	.3053	.5806	.0000	.9033
privatizált	-.7091	.5316	1.7787	.1823	.0000	.4921
magán	.0203	.2648	.0059	.9388	.0000	1.0205
falusi	.2517	.1379	3.3315	.0680	.0275	1.2862
fiatal	.5379	.2609	4.2510	.0392	.0358	1.7124
idős	-.3920	.1747	5.0357	.0248	-.0415	.6757
konstans	-1.2400	.2076	35.6704	.0000		

-2 Log Likelihood: 1656.251

illeszkedés: 2262.505

	Chi-Square	df	Sig
Model Chi-Square:	103.933	11	.0000
javulás:	103.933	11	.0000

8. táblázat

A munkanélküliség logisztikus regressziós elemzése (1993)

Lengyelország

	B	S.E.	Wald	Sig	R	Esélyráta
kommunista párttagság						
középfokú	-.2763	.1935	2.0388	.1533	-.0062	.7586
felsőfokú	-1.9578	.6750	8.4124	.0037	-.0798	.1412
ipar	.1700	.2855	.3546	.5515	.0000	1.1853
szolgáltatás	-.0617	.2927	.0445	.8329	.0000	.9401
tsz	.6684	.2408	7.7054	.0055	.0753	1.9511
privatizált	-.2472	.6870	.1295	.7190	.0000	.7810
magán	-.7347	.3492	4.4257	.0354	-.0491	.4797
falusi	-.1028	.2073	.2460	.6199	.0000	.9023
fiatal						
idős	-.6706	.2660	6.3567	.0117	-.0658	.5114
konstans	-2.2992	.3051	56.7794	.0000		

-2 Log Likelihood: 962.148

illeszkedés: 1991.810

	Chi-Square	df	Sig
Model Chi-Square:	43.808	9	.0000
javulás:	43.808	9	.0000

9. táblázat

A munkanélküliség logisztikus regressziós elemzése (1993)

Oroszország

	B	S.E.	Wald	Sig	R	Esélyráta
kommunista párttagság	-2.3877	1.5692	2.3152	.1281	-.0285	.0918
középfokú	.3084	.3763	.6715	.4125	.0000	1.3612
felsőfokú	.1237	.5719	.0468	.8288	.0000	1.1316
ipar	1.8246	.9371	3.7910	.0515	.0680	6.2005
szolgáltatás	2.0231	.9197	4.8388	.0278	.0856	7.5617
tsz	-5.5206	16.0713	.1180	.7312	.0000	.0040
privatizált	-5.5073	26.0851	.0446	.8328	.0000	.0041
magán	-5.8304	41.3456	.0199	.8879	.0000	.0029
falusi	.4541	.3939	1.3291	.2490	.0000	1.5747
fiatal	1.1577	.6943	2.7801	.0954	.0449	3.1825
idős	-.2906	.4271	.4630	.4962	.0000	.7478
konstans	-6.3089	.9607	43.1249	.0000		

-2 Log Likelihood: 365.574

illeszkedés: 3028.649

	Chi-Square	df	Sig
Model Chi-Square:	22.032	11	.0241
javulás:	22.032	11	.0241

10. táblázat

A munkanélküliség logisztikus regressziós elemzése (1993)

Szlovákia

	B	S.E.	Wald	Sig	R	Esélyráta
kommunista						
párttagság	-.5021	.2868	3.0644	.0800	-.0302	.6052
középfokú	-.7387	.2014	13.4485	.0002	-.0989	.4777
felsőfokú	-7.6800	9.2734	.6859	.4076	.0000	.0005
ipar	-.1527	.2772	.3036	.5816	.0000	.8584
szolgáltatás	-.5508	.2971	3.4364	.0638	-.0350	.5765
tsz	-.4367	.3638	1.4412	.2299	.0000	.6462
privatizált	-.5354	.5698	.8830	.3474	.0000	.5854
magán	.9100	.9927	.8403	.3593	.0000	2.4844
falusi	-.5223	.1881	7.7120	.0055	-.0699	.5931
fiatal	.4451	.3995	1.2412	.2652	.0000	1.5606
idős	-.9281	.2596	12.7791	.0004	-.0960	.3953
konstans	-1.8232	.2832	41.4402	.0000		

-2 Log Likelihood: 1085.350

illeszkedés: 2714.615

	Chi-Square	df	Sig
Model Chi-Square:	84.141	11	.0000
javulás:	84.141	11	.0000

11. táblázat

A falusi lakosság szervezeti besorolása 1988-ban és 1993-ban

	Bulgária		Oroszország		Szlovákia		Csehország		Lengyelország		Magyarország	
	1988	1993	1988	1993	1988	1993	1988	1993	1988	1993	1988	1993
állami	54.0	35.7	87.5	78.4	68.6	48.9	62.3	38.7	51.6	36.8	53.1	30.3
tsz	27.5	16.1	3.5	5.8	15.7	10.8	15.9	10.1	10.5	6.0	21.5	8.9
privatizált	1.4	1.2	0.6	2.0	2.2	4.6	2.4	6.9	1.8	3.0	1.6	4.7
magán	1.5	4.2	0.5	0.5	0.7	6.7	0.6	12.1	33.3	37.6	5.8	12.3
munkanélküli	1.0	15.5	–	1.6	–	3.9	–	1.5	1.0	9.4	0.3	12.6
nyugdíjas	14.6	27.3	7.8	11.7	12.8	25.2	18.8	30.7	1.8	7.2	17.7	31.1
esetszám	1504	1629	1064	1168	1625	1742	1349	1407	924	979	1128	1207
hiányzó N	317	192	240	136	382	265	197	139	363	308	261	183
%	17.4	10.5	18.4	10.4	19.0	13.2	12.7	9.0	28.2	23.9	18.8	13.2

12. táblázat

1988-as szervezeti besorolása az 1993-as munkanélkülieknek

	Csehország		Lengyelország		Oroszország		Szlovákia		Bulgária		Magyarország	
	városi	falusi	városi	falusi	városi	falusi	városi	falusi	városi	falusi	városi	falusi
állami	86.0	95.4	67.8	72.9	100.0	100.0	91.9	84.2	91.6	59.3	72.7	61.7
tsz	7.9	4.6	19.2	17.6	–	–	4.3	14.4	5.9	35.2	15.2	30.1
privatizált	3.1	–	1.0	3.1	–	–	2.6	1.4	2.0	3.1	1.2	1.6
privát	3.1	–	10.8	6.4	–	–	1.2	–	0.5	2.5	11.0	6.6
esetszám	38	21	94	46	25	10	101	50	154	179	187	131

13. táblázat

Az 1988-ban a tsz-ekben dolgozók szervezeti besorolása 1993-ban

	Bulgária		Oroszország		Szlovákia		Csehország		Lengyelország		Magyarország	
	városi	falusi	városi	falusi	városi	falusi	városi	falusi	városi	falusi	városi	falusi
állami	9.2	6.6	4.7	4.4	11.3	4.0	10.8	6.8	10.2	3.5	7.9	6.5
tsz	66.2	54.4	95.3	82.1	65.6	66.2	38.3	55.1	38.2	57.0	44.7	38.5
privatizált	–	–	–	–	1.7	1.0	4.2	1.0	6.7	4.5	1.8	2.7
magán	5.8	2.9	–	–	10.2	6.8	25.8	18.0	25.2	16.1	18.1	11.7
munkanélküli	7.8	15.7	–	–	5.0	2.9	2.5	0.5	13.1	10.1	10.6	17.5
nyugdíjas	10.9	20.5	–	13.5	6.2	19.2	18.3	18.5	6.8	8.8	16.8	23.1
esetszám	116	403	62	37	87	246	120	205	138	79	267	226
hiányzó N	15		2		15		15		37		40	

14. táblázat

Az 1988-ban állami szférában dolgozók 1993-as szervezeti besorolása

	Bulgária		Oroszország		Szlovákia		Csehország		Lengyelország		Magyarország	
	városi	falusi	városi	falusi	városi	falusi	városi	falusi	városi	falusi	városi	falusi
állami	70.9	64.1	84.8	88.7	69.4	70.7	61.5	61.1	70.5	73.1	56.8	53.0
tsz	0.3	3.1	3.9	2.9	0.8	1.8	0.4	1.6	1.2	0.9	1.1	1.9
privatizált	0.7	0.6	2.9	1.1	3.8	3.2	5.6	6.2	4.6	2.9	3.9	4.2
magán	8.7	3.9	0.6	0.4	11.0	5.8	15.8	12.0	11.8	9.0	11.2	9.0
munkanélküli	7.1	12.5	1.1	1.1	5.3	3.9	1.2	1.8	5.8	7.9	9.9	14.4
nyugdíjas	12.3	15.8	6.7	5.9	9.7	14.6	15.5	17.3	6.1	6.2	16.9	17.5
esetszám	1878	732	2296	883	1743	1033	2362	769	1105	405	1327	533
hiányzó N	105		147		205		187		183		125	